

Historia magistra deziluze

DOBRAVA MOLDANOVÁ

Přemýšlíme-li o hodnotách, které z oficiálně vydávané tvorby sedmdesátých a osmdesátých let pravděpodobně přežijí dobu svého vzniku, vystupují do popředí historické romány dvou autorů, Jiřího Šotoly a Vladimíra Körnera, kteří svým depresivním viděním historie vyjadřovali hodnocení doby, „jež vymknu-ta z kloubů šílí“, aniž by si kladli za cíl, jako Shakespearův hrdina v Hamletovi v druhé polovině tohoto výroku, ji napravit. Nicméně, právě oni položili zásad-ní otázku vztahu člověka a dějin, aby jejich odpověď zněla skepticky: člověk ne-ní tvůrcem dějin, je obětí jejich kruté hry.

Historická próza měla v každém období naší postobrozené literatury vý-znamnou funkci a vždycky krom toho, že přinášela barvité příběhy z dávných časů, výběrem témat a jejich pojetím vypoovídala i (nebo možná především) o době svého vzniku, o její atmosféře, společenských normách a dobové men-talitě. Pohled z tohoto hlediska na její proměny je velmi poučnou sondou do hodnotové orientace české společnosti v úseku dobrých dvou set let. Nepo-chybně to platí i o období, které je středem naší pozornosti dnes. Pokusím se načrtnout její velmi zběžný a globální obrázek.

Měla, zhruba řečeno, dvě vrstvy; jedna směřovala k převážně zábavnému čtení, uspokojujícímu touhu čtenáře zajímavou formou se něco dozvědět o histo-rii (Jarmila Loukotková, Miloš V. Kratochvíl, František Kožík), a sytila – ve svých špičkách vesměs kultivovanou formou – potřebu zábavného romantické-ho čtiva (Vladimír Neff, Ludmila Vaňková). Tento typ historické beletrie po-skytoval autorům značnou míru svobody, stačilo, když se dílo vměstnalo do vel-mí vágního ideologického rámce jakési „pokrokovosti“, což při tématech z od-lehlých období nebyl žádný problém, zároveň se těšil – ze stejného důvodu – značně čtenářské oblibě. Znamenal – podobně jako ze stejných důvodů oblíben-á produkce science-fiction – odpočinek od ideologických schémat a od reality doby. Druhou větev tvořila skupina děl, která se – ať již záměrně nebo spontán-ně – vyslovila prostřednictvím historického tématu k problémům doby. Tato vě-tev bude předmětem mého zájmu.

Na rozdíl od obrození, kdy historie byla argumentem pro existenci moderní-ho českého národa, na rozdíl od let okupace, kdy historické téma utvrzovalo nadě-

jí na to, že zlá doba pomine a životní síly národa nezlomí, na rozdíl od padesátých let dvacátého století, kdy historická témata tehdejší beletrie měla stvrzovat tezi, že vývoj společnosti po roce 1948 je navázáním na nejlepší tradice našeho národa, takto pozitivní tenor knihy, vznikající v době normalizace, neměly. Vyjadřovaly naopak skepsi, nedůvěru k velkým heslům a pravdám, nedůvěru ke všemu idealistickému: jako by parafrázovaly Shakespearovo „život je příběh vyprávěný blbcem“.

Je třeba říci, že zrození této větve nelze klást až do posrpnových let: první vlaštokou byla próza Karla Michala *Čest a sláva* (1966), jejíž nehrdinský hrdina dostává lekcí od života, z níž vyplyne, že prostému člověku, který má v hlavě různé ideály, je lépe se nezaplétat s dějinami, chce-li si zachovat svou mravní integritu. Představa historie jako jakéhosi smysluplného směřování k lepším formám uspořádání společnosti, kdy vynikající jedinec, jeho statečný čin zanechává nesmazatelnou stopu, se tu vytrácí: velké gesto, statečný čin, morální postoj svět nepolepšuje, nelidšťuje, jen přináší neštěstí svému nositeli. Do této atmosféry dobře zapadlo i Šotolovo *Tovaryšstvo Ježíšovo* (1969), jeden z nejzávažnějších historických románů své doby, v němž se hlavní hrdina stává postupně odlišnějším nástrojem ideologie, již přijal a která pohltila jeho lidské city, zbavila ho schopnosti soucitu, lásky. Ještě trýznivěji vyznívají další romány Šotolovy, zejména *Svatý na mostě* (1978), věnovaný příběhu jedné z kontroverzních postav české duchovní historie: Janu z Nepomuku. Pro Šotolu tento světec, jehož sochy zalidnily českou barokní krajinu, není postavou hodnou kultu, ale čachrářem, který nakonec uvázl v pletichách, které sám rozvinul, postavou nízkou, morálně odpornou, příznakem úpadku doby, směřující k velké krizi. „Veden snahou sesadit Jana Velflínova z piedestalu barokní legendy proměnil Šotola nepravého světce v přízemního břichatého plebána, jakousi zbytnělou trávicí trubici,“ komentuje Šotolovo dílo historik Vít Vlnas.¹ V tomto pojetí Šotola navázal na českou antiklerikální tradici z počátku dvacátého století, pro niž byl tento světec pádným argumentem pro rozchod s katolickou církví. Použil snad všech argumentů, které tehdy např. v dílech Jana Herbena² byly shromážděny – naopak neznal zřejmě v Římě v sedmdesátých letech vydanou biografii Jana Nepomuckého z pera historiků J.V. Polce a V. Ryneše³, kteří portrét této osobnosti, pojatý jako portrét světce, založili na podrobném studiu a interpreta-

¹ V. Vlnas: *Jan Nepomucký, česká legenda*. Mladá fronta, Praha 1993, s. 254.

² J. Herben: *Jan Nepomucký. Spor dějin českých s církví římskou*. Vlastním nákladem, Praha 1893; rozš. Šolc a Šimáček, Praha 1920. Týž: *Slavnost svatojanská v národě českém*. Volná myšlenka, Praha 1908. Týž: *Jan z Pomuku a Jan z Nepomuku*. Fr. Piša, Hradec Králové, 1910. Týž: *Legenda svatojanská*. Mladé proudy, Praha 1920.

³ J. V. Polc, V. Ryneš: *Svatý Jan Nepomucký*. I. Život, II. Úcta. Křesťanská akademie, Řím 1972.

ci pramenů, nebo ji neakceptoval stejně jako další práce rostoucí z tradice propomocenské. Je docela snadné pochopit zdroj Šotolovy skepse a vyložit ji z jeho životní dráhy, která začala v okruhu katolického *Řádu* a pokračovala jako kariéra předního komunistického básníka, který prošel obdobím budovatelské poezie i její revizí v okruhu časopisu *Květen* a posléze prožil aktivně obrodné hnutí šedesátých let. Tato fáze jeho života byla ukončena sovětskou invází v roce 1968, která znamenala konec iluzí o reformovatelnosti komunistického zřízení. Na počátku let sedmdesátých byl zbaven publikačních možností, které si posléze vykoupil potupnou veřejnou sebekritikou. To muselo otrást vírou v jakékoli nadosobní principy a vzbudit pochybnost nad tím, do jaké míry může zůstat člověk, vystavený dějinám, integrální morální osobností. Nebylo by však správné zůstat jen u tohoto biografického a individuálního zdroje skeptického pohledu na dějiny – další podobné postoje jsou v této době zřetelně patrné i u dalších autorů, jejichž životopisná data nejsou tak jednoznačně určující.

V podobném duchu například vyznívá i dílo dalšího autora historického románu, Václava Erbena, který se podíval „demystifikujícíma“ očima na další složitou, ne-li kontroverzní osobnost českých duchovních dějin, na Jiřího z Poděbrad. Literární anamnéza Václava Erbena byla podstatně jiná než Šotolova. V době, kdy psal své *Paměti českého krále Jiříka z Poděbrad* (3 díly, 1974, 1977, 1981), byl již úspěšným autorem řady detektivek. Jeho interpretace Jiřího vychází snad ze všech pomluv a negativních interpretací, které se okolo krále Jiřího nakupily: byl nemanželského původu, úkladně zavraždil krále Ladislava, uchvátil nečestně královskou moc. Navíc, ještě spolu se svým strýcem Hynkem Ptáčkem z Pirkštejna, cynickým kondotírem italského stříhu, se zmocnil po Lipanech (kde sehrála tato dvojice podivnou úlohu) jakéhosi pokladu, který mu výrazně pomohl na jeho cestě k moci. Česká historiografie podala portrét tohoto krále docela jiný, i když – a v tom se shoduje s Erbenem – ho vidí jako osobnost, která byla postavena před četná morální dilemata. Historikům, kteří ho zřejmě definitivně očistili z nařčení královraždy, vychází z těchto dilemat jako osobnost s vysokou morální úrovní, jako člověk, který nad svůj osobní zájem (a zájem své rodiny) stavěl zájem celku, zájem království, které se za jeho vlády vzpamatovalo z ničivých husitských válek a dospělo do období rozkvětu. Pro Erbena je tomu docela jinak. Jiří je nevybíravý ve svých způsobech, bez morálky, bez zábran a skrupulí, demoralizovaná osobnost, která má jediný cíl: moc. Jestliže se do Šotolových hrdinů promítlo autorovo osobní zklamání, trýzeň z pocitu, že vše je marnost, že neexistuje v životě nic pozitivního, za co by mělo smysl bojovat, Erbenův román vyznívá cynickým přesvědčením, že smyslem lidského snažení je moc a bohatství, že všechno je dovoleno, protože ne-

existují normy, žádná nadosobní měřítka, nic, k čemu by bylo možno vztahovat jakékoli morální principy.

Román Aleny Vrbové *V erbu lvíce* (1977), věnovaný svatě Zdislavě z Lemberka, byl svým způsobem odvážným projektem, který měl vrátit do obecnějšího povědomí tuto postavu. Snad aby ji v socialistickém diskurzu autorka „obhájila“, sejmula z ní duchovní rozměr, pro nějž byla beatifikována a posléze kanonizována a učinila z ní laskavou a obětavou hradní paní, která měla zájem o lidi v podhradí, starala se o ně a zejména je uměla léčit, ačkoli sama nebyla v životě příliš šťastná. Vrbová, občanským povoláním lékařka, se ke své postavě zřejmě dostala zejména přes tento dar. Už v předchozích románech, situovaných do současnosti, se reminiscence na Zdislavu v této souvislosti mihne (*Znovu v Monte Rose*, 1971). V české literární tradici je Zdislava pojímána jako patronka česko-německého smíření (František Křelina, *Bábel*, 1968, *Soud nad Bábalem*, 1995), jako patronka lásky manželské (Jaroslav Durych, *Světlo v tmách*), rovněž Kalistova monografie (*Blahoslavená Zdislava*, 1941, rozšířené jako *Blahoslavená Zdislava z Lemberka. Listy z dějin české gotiky*, 1969, 1991) zdůrazňuje souvislost této světice s novým typem zbožnosti, přicházející k nám z dominikánského prostředí na přelomu třináctého a čtrnáctého století. Vrbové posvětštění světice ji mělo přiblížit mentalitě moderní doby: proto se tu objevuje i problém jejího manželství a mateřství, viděný ovšem očima soudobé ženy, s jejími zcela jinými nároky na osobní štěstí, seberealizaci apod.

Do demytizační řady české historické beletrie patří i – literárně nevalný – román Niny Bonhardové, *Román o Doubravce České a Měškovi Polském* (1980). Námět čerpá z dramatického období českého desátého století spojeného s christianizací střední Evropy, v níž hrály Čechy klíčovou roli. Příběh české kněžny, jejíž sňatek s polským knížetem otevřel cestu křesťanství na polský panovnický dvůr a do Polska, je zde vyprávěn z perspektivy kuchyně a ložnice. Proti radostnému pohanství, které s sebou nese bujarou polygamií a obžerství, přináší křesťanství všelijaké omezující a nepřírodní příkazy a zákazy, které člověku berou radost za života a spoutávají ho. Česká kněžna toto vše ztělesňuje. Nemá-li ztroskotat její mise, nesmí ztroskotat její manželství, musí získat Měška, obklopeného davem manželek a dětí, na svou stranu – a to obvyklými ženskými zbraněmi. Politická nutnost jí v tom pomůže: ostatně, lépe žít v nudném křesťanství, než být pohlcen rozpínající se říší. Zdá se mi, že v tomto pojetí dějin výrazně a skoro modelově převládá mentalita sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století s jejich rozvolněnými morálními normami a s pocitem, že neexistují lidé, kteří by jednali z jiných než osobních důvodů, že neexistují ideály, pro něž by bylo třeba cokoli obětovat, na druhé straně s příznačnou ochotou uzavírat morál-

ní kompromisy všude tam, kde je to výhodné pro přežití. Autorka se nepokusila nahlédnout do mentality doby, o které psala, ale změnila dávný příběh očima člověka žijícího v době, kdy se v Čechách masově pochybovalo o tom, že existují ideály, že existuje i duchovní rozměr lidského života.

Ke stejnému tématu se vrátil po roce 1990 Vladimír Körner, který ve *Smrti svatého Vojtěcha* (1993) revokoval dávnou pověst o tom, že tento světec proklet na 1000 let svou zemi (termín kletby v devadesátých letech vypršel). Skeptický Körner, který ve svých historických prózách mnohonásobně exponoval postavy lidí osamělých, traumatizovaných, semílaných dějinami, čerpal výrazně ze svatovojtěšských legend, kde prvky reálné se mísí s prvky mystickými, zkušenost se světem zázraků. Körner zabudoval do svého příběhu základní prvky vojtěšských legend, ale i chiliastickou víru v konec světa, který nastane 7. května v roce 1999, v roce, kdy vyprší i termín Vojtěchovy kletby. V den posledního soudu pak bude Vojtěch u božího trůnu orodovat za svou zem.

Körnerův svět – k němuž se stejně jako k Šotolovi vrátí řada přihlášených referátů – představuje v řadě deziluzivní historické prózy zvláštní směsici skepse a vizionářství. Pády jeho hrdinů, které bývají kruté a zničující, nejsou pády lidí, kteří neměli ideál, ale kteří tak či onak ideálu nedosáhli, často jsou obětí náhodných kolizí, obětí nepochopení a nedorozumění lidé vnitřně zranění apod. Jeho svět je depresivní, zoufalý, ale ne bez základní představy, že člověka cosi přesahuje. Proti destruktivní skepsi Šotolově, veselému cynismu Erbenovu, posvětšujícímu pohledu Vrbové a přízemní pragmatičnosti Bonhardové je deziluzivní vyznění Körnerových knih svým způsobem absolutnější, člověk se v jeho světě nemůže pohodlně zahnízdit, ale touží se mu vyrvat, zachytit se čehosi pozitivního, protestovat proti vševládnoucí skepsi: v tom je ovšem i katarzní potence jeho díla.

Díla, o kterých jsem mluvila, mají krom deziluzivnosti ještě jeden společný rys: dotýkají se témat, která čerpají z křesťanské tradice a z ní toho, co je pro ateisticky vychovávaného čtenáře těžko přijatelné (postavy světců a světic a motivace jejich jednání), co nebylo vždy vykládáno jednoznačně, o co byl veden čas od času spor, který přesahoval z odborné historiografie do kontextů politických – sv. Jan Nepomucký, jezuité, spor Václava a Boleslava jako spor křesťanství a pohanství, postava sv. Vojtěcha bývají nazírány zejména mimo katolický kontext se značnou kritičností. Že se tento pohled prosazuje i v historické beletrii v tomto období, je zajisté příznačné. Je to na jedné straně spontánní reakce na přeideologizování nejen historických témat, ale celého života – a to přeideologizování jakoukoli ideologií –, na druhé straně výraz naprosté nedůvěry v jakékoli ideologické konstrukce, potažmo v jakékoli ideály, které by se moh-

ly ideologickou konstrukcí třeba stát. Postava světce je pochopitelná jen tehdy, když je „polidštěna“, rozuměj nadána nějakými všedními až nízkými vlastnostmi, které jejímu jednání dávají všeobecně pochopitelný pragmatický ráz. Oboje je pro společnost sedmdesátých a osmdesátých let dvacátého století charakteristické.

Období sedmdesátých a osmdesátých let svým okleštěním kulturního života má mnoho společného s kulturní atmosférou let padesátých, kde bylo z literatury rovněž vyhnáno nebo na okraj odsunuto mnoho autorů a literatura byla podrobena přísnému ideologickému diktátu. Na druhé straně má odlišnosti: tlak, který je oficiálními institucemi vyvíjen, má daleko menší vazbu na ideologii, resp. ideologická kritéria jsou rozvolněna a jen vágně definována a převažují motivy mocensko-politické. Společnost, která prošla rozčarováním konce šedesátých let, kdy po idealistickém vzepětí následovala morální kocovina, hrála s mocí účelovou hru zaměřenou na klidné přežívání. Postavy idealisticky motivované byly v tomto klimatu vnímány jako nereálné, nanejvýš jako poněkud extravagantní či přímo bláznivé. Toto klima poznamenalo jistě i historickou beletrii. Historické téma, podobně jako v padesátých letech, na jedné straně znamenalo možnost jistého úniku, ale na rozdíl od nich je jen minimálně nositelem jakési koncepce, k níž by se dobová doktrína vztahovala. Kratochvílova husitská trilogie, romány Václava Kaplického, Františka Kubky a dalších autorů v padesátých letech vytvářely jakýsi historický pendant k dobovým příběhům o budování konečně spravedlivé společnosti, hlásily se ke stejným hodnotám lidovosti, pokrokovosti, sociální spravedlnosti pro chudé atd. jako beletrie s tématem ze současnosti. Tato vrstva v sedmdesátých a osmdesátých letech chyběla. Psaly se buď romány, které se soustřeďovaly na romantické a zábavné čtení (Ludmila Vaňková, Vladimír Neff, M. V. Kratochvíl), nebo díla deziluzivní, vyjadřující velmi výmluvně morální stav společnosti: úpadek mravního cítění a ztrátu ideálů. Tento úpadek byl na jedné straně zdrojem životní deprese a zoufalství, na straně druhé však byla absence idealismu přijímána společností, procházející kocovinou z idealismu konce šedesátých let a pragmaticky se zabydlující v husákovském normalizačním socialismu, jako něco velice praktického, co umožňovalo žít. Idealisté, kteří ruší poklidný chod života, kteří se nedají uplatit dobrým bydlím, jsou vnímáni jako nebezpeční blázni, ohrožující klid a spokojenost lidí přizpůsobivých, pragmatických, kteří na mizérii doby dokázali vyžrát. Volba látek, tak či onak v českých dějinách vnímaných kontroverzně, byla dobrou příležitostí k demonstraci takovéhoho životního postoje.